

Sognefogederne under den tidlige enevælde

Johannes Møllgaard

Fortid og Nutid oktober 1998, s. 163-180

Mens man kender til sognefogeder på rytter- og krongodset tilbage fra 1600-tallet, er vor viden om sognefogedinstitutionen i de øvrige dele af landet før 1791 meget sporadisk. I denne artikel påvises det, at den enevældige regering i forbindelse med oprettelsen af et landsdækkende politi i slutningen af 1600-tallet bevidst søgte at etablere sognefogedembeder også i privatejede godsområder. Disse sognefogeder udnævntes af amtmanden og bistod ham og herredsfogeden ved den statslige administration på sogneniveau. Deres vigtigste opgaver synes at have været indhentning og formidling af lokale oplysninger samt organisering af bøndernes pligtarbejde ved offentlige arbejder.

Johannes Møllgaard, f. 1930, mag.art. i europæisk etnologi 1986. Ansat ved Københavns Universitet 1988-94. Tilknyttet Institut for Arkæologi og Etnologi.

I *Håndbog for danske lokalhistorikere* fra 1952-56 fastslog Harald Hatt, at »allerede i 1500-tallet fandtes i mange sogne en af lensmanden beskikket sognefoged eller bondefoged. En for hele landet ensartet ordning af sognefogedinstitutionen fik man dog først ved forordningen af 11/11 1791«. ¹ Det var i kort form den etablerede viden om emnet ved århundredets midte, og den var ikke nævneværdigt forrykket, da Harald Jørgensen i 1985 i sin oversigtlige bog om *Lokaladministrationen i Danmark* gjorde status. Heri anføres det, at sognefogederne blev etablerede i slutningen af 1700-tallet pga. de øgede krav, som efterhånden blev stillet til herredsfogeden på det politimæssige område. Harald Jørgensen henviser til et par forordninger fra 1780'erne, der forudsætter tilstedeværelsen af sognefogeder, og dertil anfører han, at det således ikke var nogen fuldkommen nyskabelse, da man i 1791 formelt oprettede sognefogedembedet. ²

Siden 1985 har især Johannes Lind fremlagt vægtigt nyt empirisk materiale om sognefogedinstitutionen. Lind har hentet sit kildemateriale fra Kol-

dinghus len/amt og Skanderborg rytterdistrikt i 1600- og 1700-tallet. På grundlag af dette materiale dokumenterer han, at sognefogederne længe før 1791 var væsentlige led i den lokale administration og som sådan en fast institution, og han er endog i stand til at angive navnene på de fleste sognefogeder i Koldinghus len i første halvdel af 1600-tallet. Imidlertid er der en afgørende skævhed i Linds materiale, selvom det dækker store geografiske områder i Jylland: det er stort set alt sammen hentet fra krongodset og ryttergodset. Denne ensidighed er Lind fuldt opmærksom på, og han må konstatere, at fra egne domineret af privatejede godser giver kilderne næsten ingen oplysninger om sognefogeder. ³

Endelig har Jørgen Dieckmann Rasmussen i indledningen til udgivelsen af sognefoged Lars Nielsens dagbog beskæftiget sig med sognefogederne på det nordsjællandske krongods i slutningen af 1700-tallet. Sognefogedernes rolle og opgaver på det nordsjællandske krongods synes at svare nøje til forholdene 100 år før på det jyske krongods, som Lind beskriver. ⁴

38. Forordning om Sognefogders Beskikkelse, deres Embeds Forretninger og Belønninger.

Vi Christian den Syvende, af Guds Raade, Konge til Danmark og Norge, ic. ic. Gøre alle bitterligt: At, da det er nødvendigt, at der allevegne i Vort Rige Danmark beskikkes duelige Mænd af Bondestanden til at være Sognefogder; men Vi erfare, at de, som dertil kunne være best skikkede, ikke sielden vægre sig ved at imodtage dette Embede, deels fordi dem ikke er tillagt nogen passende Belønning for deres tilvørende Arbejde og Møne, deels fordi de ofte savne den Agtelse og Bevillighed hos Almuen, der udfordres, naar de med Virksomhed og Nytteskulle kunne opfylde de dem paaliggende Pligter; Saa have Vi, i Henseende til Sognefogdernes Udnævnelse, Forretninger og Belønninger, allernaadigst fundet for godt, herved at anordne følgende:

Figur 1. Den 11. november 1791 udkom den første forordning om sognefogeder i Danmark. Af den her gengivne indledning til loven fremgår det tydeligt, at sognefogeder ikke var noget nyt begreb i 1791. Forordningens sigte var nemlig at udbygge og forbedre en allerede eksisterende ordning, bl.a. ved at gøre det mere attraktivt at blive sognefoged.

Vi kan supplere disse oplysninger om sognefogedinstitutionen med empirisk materiale fra let tilgængelige kildeudgivelser. I de transskriberede *tingbøger* fra første halvdel af 1600-tallet nævnes ingen sognefogeder i Herlufsholms birks tingbog (1616-19 og 1630-33), Skast herreds tingbog (1636-40) og Aasum herreds tingbog (1640-48), hvorimod der ofte omtales sognefogeder i Sokkelund herreds tingbøger (1621-22 og 1625-34).⁵ Godset i Sokkelund herred var krongods, hvorimod godset i de andre herreder var adels- og skolegods. Af sagerne i Sokkelund herreds tingbog fremgår det, at sognefogederne tog sig af fogedarbejde i forbin-

delse med ladegårdssdrift på krongodset så som at tilsige sognets kronfæstere til hoveri eller kørsel for slottet, fordeling af arbejde, levering af udsædkorn til ødegårde, indstævning for landgilderestancer samt sager vedrørende fæsteforholdet i det hele taget. Herudover virkede sognefogederne som informatorer for ladegården vedrørende forholdene på krongodsets gårde i sognet. Det kunne f.eks. dreje sig om oplysninger om uerholdelige restancer, forarmede bønders manglende skatteevne, øde og forarmet gods. Udover denne fogedvirksomhed knyttet til godsets drift tog Sokkelund herreds sognefogeder sig også af opsyn, kontrol,

ransagning samt inddrivelse af bøder eller udpantning. De skulle antaste bissekræmmere i sognet, føre opsyn med offentlige veje og broer og nu og da lade ransage på kongelig majestæts vegne. Denne sidste del af sognefogedernes virksomhed havde karakter af politimyndighed; f.eks. lod sognefogeden i Gentofte den 21. april 1631 »Niels Normand af Orderup for mistanche i ded Blaa Tornn indsette«. ⁶

Også i de ældste kirkebøger kan vi træffe sognefogeder. Sørbymagle og Kirkerup sogne ved Slagelse omfattede på Christian 4.'s tid udelukkende krongods under Antvorskov kloster. Sørbymagle-Kirkerup sognes ældste kirkebog (1646-1731) indledes med et mandtal for de to sogne (1646), og af dette fremgår det, at i Sørbymagle sogn var Hemming Christensøn (1585-1657) fra Rosted by sognefoged, skovfoged og kirkeværge, og i Kirkerup sogn var Jep Hanssøn sognefoged, skovfoged og kirkeværge. Af kirkebogens biografier fremgår det yderligere, at sognefoged Hemming Christensøns søn Christen Hemmingsen (1611-1658) overtog faderens gård i 1652 og samtidig også hans embeder. Han havde forinden gået i skole i Slagelse i 7 år, drevet købmandsskab på Norge, tjent adelsfolk, været skrivervikar på Kalundborg Slot. Hans svigerfar var birkefoged. Noget tyder på, at disse sognefogeder kom fra særlig magtfulde og velfunderede bønder. ⁷

Med kirkebogen som kilde, kan vi ligeledes tage en stikprøve i Nordslesvig lige syd for Kolding i Vonsild sogn. Her befinder vi os ligeledes på et krongodsområde. Vonsild sogns ældste kirkebog er ført i årene 1659-1708. Af denne fremgår det, at efter sognefoged Iep Iespersens død i 1665 blev sognefogedembedet overtaget af Anders Paulsen, der bestred det til 1682, hvor Jesper Clausen Brun overtog det og forblev i embedet til 1705. Anders Paulsen afløste i 1682 Erich Lauersen som san-

demand (domsmand), og fratrådte da som sognefoged med den begrundelse, at han ikke længere skulle besværes med de idelige rejser til amtmanden i Haderslev på sognets vegne, som sognefogedbestillingen åbenbart indebar. Anders Paulsen havde som barn gået i skole i Vonsild og senere i Kolding og Haderslev. Hans egne børn lærte også at læse og skrive. Kirkebogens stof om sognefogedens arbejde er derudover meget beskedent. Af en bevaret tillysningsbog fra samme periode fremgår det, at jægermester Brockdorff havde anmodet amtmanden i Haderslev om at befale sognefogederne at tilsige alle sognemændene at møde på kongens ulvejagt den 10. december 1683. ⁸

Dette supplement til Linds arbejde når frem til samme resultat: Sognefogeder kan spores tilbage i 1600-tallet på krongodset, hvor de beskikkedes af lensmanden og dels bistod ham ved administrationen af lokale opgaver og dels støttede ladegårdsfogden ved den praktiske drift af godset. Under enevælden videreførtes sognefogedinstitutionen på krongodset og ryttergodset stort set som før. Derimod er det i de store dele af landet, hvor privatejede godser dominerede betydeligt vanskeligere at finde spor af sognefogedinstitutionen i 1600-tallet og den første halvdel af 1700-tallet, hvilket har ført til en naturlig tilbageholdenhed med at omtale sognefogeder fra disse områder i denne tidsperiode. Man har – for at være på sikker grund – støttet sig til første landsdækkende forordning af 11. november 1791 og til kilder fra årene umiddelbart op til den, når sognefogedinstitutionen i disse områder skulle belyses.

Enevælden og retssystemet

Da sognefogedinstitutionen på krongodset i det store og hele må anses for velbelyst, skal opmærksomheden i

denne artikel rettes mod sognefogeder-nes mulige udbredelse i egne præget af privatejede godser under den tidlige enevælde. Forsøgsvis skal det sandsynliggøres, at enevælden i forbindelse med sin modernisering og udbygning af samfundsinstitutionerne og i særdeleshed i forbindelse med opbygningen af en politiforvaltning i de sidste 20 år af 1600-tallet også fremmede nedsættelser af sognefogeder i egne uden for krongodset. Endvidere skal der fra sådanne egne i Jylland gives stikprøve-eksempler på lokaladministrationens brug af disse sognefogeder.

Ved enevældens revolutionære magt- overtagelse og adelsstyrets sammen- brud i 1660 stod det nye styre overfor overvældende opgaver. Dels var riget ødelagt efter svenskekrigen og på fallittens rand, dels skulle det nye styre etablere nye institutioner uden ind- dragelse af en – muligvis kontrarevo- lutionær – adel, som hidtil havde haft eneret til og havde stået for landets le- delse. Enevældens første 50 år blev en ombygnings- og opbygningsperiode uden lige, som vi kunne kalde statssty- rets grundlæggelse.⁹

Et af de væsentligste områder, hvor det nye styre markerede sig, var æn- dringer i retssystemet. Ikke blot sam- lede man al lovgivning for landene i én lov: Danske Lov, men nye retsprincip- per vandt også indpas. De sidste rester af en ret bygget på slægtansvar blev fjernet fra loven, og den nye stat trådte som lovgivningsmagt ind i befolkning- ens hverdag i et hidtil uset omfang.¹⁰ Dette er en side af den store bevægel- se, som fandt sted i de europæiske samfund fra middelalderen og frem til 1800-tallet, der er blevet kaldt »den ju- ridiske revolution«.¹¹ Inden for rets- viden skaben sonderer man mellem den akkusatoriske og den inkvisitoriske straffeproses. Fremgangsmåden ved den akkusatoriske proces har form som en trætte mellem to parter: den sigtede og den forurettede. Hver part

forsøger at bevise sine påstande især ved vidner. Dommeren hører på, men forholder sig ellers ret passiv. Denne procesform byggede på en forestilling om, at skyldspørgsmålet ville blive af- klaret under sagens forløb. Ved den inkvisitoriske straffeproses optræder derimod domstolen, staten eller stats- advokaten som den aktive part, der søger at udforske sagens sammen- hæng og at bringe beviser til veje, der kan godtgøre den anklagedes skyld. Resultaterne af disse forundersøgel- ser, der er et karakteristisk træk ved inkvisitionsprocessen, forelægges den anklagede ved forhør.¹² Den begynden- de opbygning af en sådan inkvisito- risk, statslig straffeproses blev frem- met i forbindelse med enevældens etablering af en landsdækkende politi- myndighed i slutningen af 1600-tallet.

Opbygningen af et landsdæk- kende politikvæsen 1681-1701

Under det forberedende arbejde med Danske Lov skelnede man mellem stedsevarende love og foranderlige love. I fortalen til lovbogen gør man opmærksom på, at de foranderlige love, dvs. dem der omhandlede »alt, hvis Politien egentlig vedkommer«, var udeladt, idet det var meningen, at de skulle trykkes i en særlig bog, en såkaldt »Politie-Ordnning«.

På de 20 år fra 1681 til 1701 undfan- ges, formes og udbygges den statslige politikmyndighed i landet. Man indled- te med at nedsætte en politikommis- sion i oktober 1681, og året efter ud- nævntes Claus Rasch til rigets første landsdækkende politimester. 3 år se- nere blev en samling af forordninger, som dækkede politimesterens ressort, udsendt med titlen: »Adskillige Hans Kongl. Mayt. Forordninger Politien Angaaende, Item Nogle sær Puncter af een deel Forordninger alle Vedkommende til Efterretning«. Denne publikation

må have været tænkt som den første »*Politie-Ordnung*«. ¹³ I 1684 fik Claus Rasch for så vidt angik politisager myndighed over landets herreds- og birkefogder, og dermed var politiinstitutionen forgrenet ud over det ganske land. Med forordningen af 29. april 1684 om »*Politie-Mesterens og Politie-Betienternes Frihed ved Inquisitionerne og deris Forretninger*« fik Rasch og hans betjente beføjelser til at foretage husundersøgelser på grundlag af mistanke samt til at anholde folk. ¹⁴

Slutstenen på denne indsats sattes i 1701 med politiforordningen af 22. oktober 1701, der med ændringer og tilføjelser forblev i kraft i resten af enevældens periode. Her defineres politisager som værende »*slige Justits-Sager, hvorved en god Orden og Skik i Stæderne og paa Landet, saavel i den private, som publique Oeconomie og Bequemmelighed ved Love og Anordninger dirigeres til Rigtets almindelige Fordeel, og som behøver en prompte Justitz*«. ¹⁵

Politimyndigheden på de privatejede godser

Problemet med at opretholde god orden og politi må siges at høre ethvert samfund til, og var også blevet løst på sin måde før enevældens omstrukturering af samfundet. Adelen, der frem til 1660 havde haft eneret på besiddelse af landbrugsjord, havde på sine godser hals- og håndsret samt sigt- og sagesfaldsret over sine bønder. I kraft af hals- og håndsretten kunne herskabet lade egne tjenere og bønder fængsle, dog måtte de ikke selv straffe dem, men skulle lade lovovertræderne tiltale ved herredsretten. Sigt- og sagesfaldsretten indebar, at herskabet havde pligt til at sigte lovovertrædere blandt godsets befolkning, til gengæld kunne godset oppebære de bøder, som de tiltalte blev idømt. Ved enevældens

indførelse bibeholdt de anerkendte godser adelens tidligere hals- og håndsret samt sigt- og sagesfaldsret, men nu blev rettighederne håndhævet under amtmændenes tilsyn. Dette indebar, at der under den tidlige enevælde trods enhedsbestræbelserne stadig var to regioner, hvor lokal god orden og politi blev varetaget af hver sin myndighed: regioner med krongods og regioner med private godser, hvorunder den største del af landbefolkningen levede. ¹⁶ Dersom skaberne af den nye tablerede organisation statspolitiet havde ideer om at udpege sognefogeder, måtte fogedernes opgaver blive nok så forskellige, alt efter om de fungerede i sogne inden for krongodset eller i sogne med privatejet gods. For at tegne et billede af hvordan de private godsejere praktiserede politimyndigheden på deres egne godser på Christian 5.'s tid, skal der her gives nogle eksempler fra godser i Salling fra perioden 1688-92. ¹⁷

Fæsterens forsømmelser kunne være så store, at godset, som den krænkede part, fandt sig berettiget til at varetægtsfængsle den skyldige, for senere at sigte bonden ved retten. Denne forvaring beroede på, at godset mistænkte fæsteren for at ville rømme fra eggen, inden sagen kom for tinget. Således arresterede Mette Sehested til Jungetgaard i 1692 en fæster for restancer og ulovlig undvigelse af fæstegården og hensatte ham i hovedgårdens kælder. ¹⁸

Når domstolen havde afsagt dom, var de offentlige myndigheder ikke rustede til umiddelbart at tage sig af den dømte. Efter at en fæstebonde under godset Eskjær ved Sallingland herredsret i 1691 var blevet dømt til at lide som en rømningsmand, hvilket normalt betød arbejde i jern ved fæstningsbyggeri, blev han sat i arrest på Eskjær for at afvente amtmandens overtagelse af sagen. ¹⁹

Et eksempel kan illustrere vanske-

lighederne ved at stå med en tyv fanget næsten på fersk gerning, når man ikke har adgang til en arrest. Fæstebonden Michel Jensen stod for retten og bekendte, at han havde været i Anne Olufsdatters lade i Harre, hvor han havde stjålet korn. Den forurettedes husbond og forsvarer, forpagter Søren Jørgensen af Bajlumgaard, efterlyste i retten Michel Jensens husbond, (dvs. hans godsejer), eller nogen, der på hans husbonds vegne ville tage vare på tyven. Han efterlyste også amtmanden, og sagde, at dersom han ville føre sagen imod tyven, da ville han overlade ham manden og tyvekosterne. Søren Jørgensen fik intet svar på sine efterlysninger, men han sagde, at han ville lade sagen bero på, om han kunne få husbondens og amtmandens resolution på, at de ville overtage sagen. Tyven Michel Jensen begærede derpå, at herredsmændene blev spurgt, om de ville love for ham. »Men som ingen ville gaa i loff for ham, blev Søren Jørgensen forarsaget at tage ham til videre i forvaring.«²⁰

Godsejerne greb også ind i gadeuorden og hærværk, når deres fæstere meldte noget sådant. Da en mand havde slået alle vinduerne itu i Anne Madsdatters gadehus i Vejby, gik hun den følgende dag til sin godsejer på herregården Kaas og meldte sagen. Godsets håndskriver og ladefoged pågreb derpå hærværksmanden og satte ham i herregårdens fængelskælder »med fjeder om begge fødder og ben«.²¹

Enevældens centraladministration havde øje for den misligholdelse, der kunne udvikle sig ved godsejernes udøvelse af politimyndigheden. Man var bekendt med, at de ofte nidkært inddrog bøder, men var efterladende med at påtale forseelser, når der kunne være udgifter og uejlighed forbundet dermed. I 1743 understreges det, at sigt- og sagefaldsprivilegiet ikke var givet »for at berige herskaberne af deres tjeneres forseelser, men for at op-

muntre herskaberne med deres alvorlighed at holde over loven og tilse, at forseelser tilbørlig maatte straffes«. ²² Politimyndigheden på de private godser blev således udøvet mere eller mindre punktligt af godsejerne selv, så det var *ikke* her, enevældens sognefogeder kunne sættes ind.

Ovenstående eksempler giver dels et indtryk af retsvæsenets svage udbygning, som enevælden nok kunne ønske at forbedre, og dels et fingerpeg om, at inkvisitorisk ret med forundersøgelser og frihedsberøvelse af lovovertrædere ville kræve en omfattende organisation – påtalemyndighed, politi- og fængselsvæsen i statsligt regi – som det skulle vise sig, at den tidlige enevælde ikke havde ressourcer til at gennemføre. Derfor var statsmagten længe nødt til fortsat at støtte sig til godsejerne som lokal øvrighedsmyndighed, og trække på deres arrestfaciliteter, når der var brug for det. Men enevælden gjorde i 1680'erne de første skridt i den retning ved oprettelsen af en landsdækkende, statslig politiorganisation, hvor organisationens yderste led formodentlig skulle være en af amtmanden udpeget bonde i hvert sogn. De opgaver, man først og fremmest havde i tankerne ved etableringen af politiet, var knyttet til regeringens økonomiske politik.

»Ad-hoc-sognefogeder« i Skivehus amt umiddelbart før 1690

I foråret 1684 var enevældens politiorganisation udbygget til et landsomfattende organ med beføjelser til at foretage husundersøgelser på grundlag af mistanke og til at anholde de mistænkte. 4 år senere var en retskredsreduktion gennemført, der dels sammenlagde en del herreder, og dels indebar en prøvelse og delvis fornyelse af embedsmændene ved underretterne. De nye herredsfogeder og -skrivere såvel-

som dem, der fik deres hidtidige embeder bekræftet, skulle alle til København og aflægge ed og modtage et kongeligt beskikkelsesbrev. Efter denne vigtige reform, der stort set var gennemført i begyndelsen af 1688, var det nærliggende at afprøve det nyoprettede politi- og embedskorps i praksis.

Den første større politiaktion i landet havde til opgave at få afskaffet det gamle mål og vægt. I 1683 var de mange forskellige mål og vægt, der fandtes i landets egne, blevet erstattet af et landsdækkende mål- og vægtsystem. Enevælden havde imidlertid vanskeligheder med at få almuen til at anerkende og benytte det nye enhedssystem, så rundt i landet rådede der i nogle år tvetydige forhold vedrørende mål og vægt, idet »*det gamle og ny brugtes i flæng til stor urigtighed*«. ²³

Fra Slotsholmen udgik der den 22. november 1687 et reskript til de deputerede Jens Juel og Jørgen Ehlers samt til politimesteren i København angående, »*at det gamle Maal og Vægt skal overalt eftersøges og utjenligt gjøres*«. ²⁴

Af skrivelsen fremgik det, at de høje herrer deputerede i København skulle udsende betjente til samtlige provinser, hvor de sammen med de lokale herreds- og birkefogeder skulle undersøge forholdene og destruere gamle mål- og vejerredskaber. Ved juletid 1688 gennemførtes disse undersøgelser (inkvisitioner) i Skivehus amt. Den udsendte betjent fra København, Niels Alsing, samt den lokale herredsfoged indledte arbejdet med at indkalde til orienteringsmøde i en af områdets præstegårde, og her redegjorde de for deres ærinde. Efter at man nu havde informeret lokalbefolkningen og opfordret den til omgående at destruere deres gamle mål og vægt, foretoges i den følgende tid husundersøgelser hos mistænkte personer. Disse undersøgelser blev gennemført af to af egnens bønder, der var blevet bemyndiget dertil af herredsfogden, samt af to andre lokale, der var blevet udpeget som vidner. Når man afslørede ulovlige forhold, f.eks. gamle målepinde og bismervægte, blev ejeren straks afkrævet en bøde på 10

Figur 2. Et af de redskaber til fremstilling af brændevin, som blev beslaglagt i Salling omkring 1690 kunne have været denne sprithat, der i dag befinder sig på Skive Museum (Fotograf: Poul Hansen, Skive).

rdl. og derefter stævnet for herredsretten. Om de to bønder, som gennemførte disse husundersøgelser ved vi, at de var meriterede bondesagførere, der nu og da førte sager ved retten. De optrådte i denne sag som sognefogeder ad hoc, inden der var udnævnt sognefogeder i amtet.²⁵

Året efter – i 1689 – var der atter »inkquisitioner« i Salling, men da drejede det sig om mulige overtrædelser af nærings- og handelslove, som naturligvis også faldt ind under den nationaløkonomiske politiks område. Med betegnelsen »konsumtion« sammenfattedes under enevælden en række nærings- og forbrugsafgifter, folkelønsskat (skat på tjenestefolk) og familieskat, hvoraf skatten for afgiftspligtige varer skulle erlægges ved købstadens porte. I spidsen for administrationen af denne nærings- og omsætningspolitik stod for hver købstad med dens opland en kongelig udnævnt konsumtionsforvalter, der havde beføjelser til at rejse anklager mod folk, der indenfor det pågældende felt overtrådte lovene i hans område. Netop i slutningen af 1680'erne blev denne næringspolitik udbygget betydeligt bl.a. ved forordningen af 4. juni 1689, der forbød landboerne at fremstille brændevin, og en næsten samtidig forordning, der sigtede på afskaffelse af prangeri,²⁶ ulovlige kroer med øl- og brændevins udsækning. Tilsynet med disse love henhørte under konsumtionsforvalteren, og på dennes initiativ gennemførtes ved juletid 1689 – altså kort tid efter lovene var trådt i kraft – en række husundersøgelser i Salling. Undersøgelsesholdet bestod af herredsfogeden, konsumtionsforvalteren i Skive og 2 vidner, og man gennemførte 5 husundersøgelser, der førte til, at konsumtionsforvalteren stævnedes 5 bønder for ulovlig brændevinsbrænding og handel, medens herredsfogeden stævnedes en af dem for at være i besiddelse af ulovlig vægt og mål.

De nye husundersøgelsesformer, som befolkningen blev gjort bekendt med i 1688-89, har sikkert virket chokerende både på godsejerne og den almindelige landbefolkning. Vel vidste de, at der var meget, man ikke måtte, men for det meste kunne man blot benægte, at man havde gjort noget ulovligt. Nu kom en tredje part udefra i skikkelse af kongens embedsmænd og foretog husundersøgelse på grundlag af mistanke; nu kunne indiciene være så stærke, at det var håbløst at hævde, at man ingenting havde gjort. For godsejerne – især den gamle adel – var det desuden uønsket, at fremmede kunne trænge ind i deres fæstebønders gårde, og anklage og arrestere bønderne for ulovligheder, uden at herskabet først var blevet spurgt. De to inkquisitionsekspeditioner i 1688-89 markerede lokalt, at opsynet med overholdelsen af de nye love på handels- og omsætningsområdet agtede enevælden selv at gennemføre. Bag inkquisitionsaktiviteten har sikkert ligget et alvorligt ønske om at markere, at regeringen tog sine love alvorligt og følgelig krævede, at befolkningen skulle overholde dem. Og for at imødegå den hyppige undskyldning, at man ikke vidste noget om lovene, har man ønsket hurtigt at statuere eksempler, som egen kunne huske. Men enevælden har vel også ved ekspeditionerne erfaret, at det var meget ressourcekrævende at føre et effektivt opsyn med befolkningen, og her kan den tanke have strejft øvrighedspersonerne, at det fremover kunne være herredsfogden og amtmanden en hjælp at have en fast kontaktperson i hvert sogn.

Indførelsen af sognefogeder i Skivehus amt 1690

Når herredsfogden nu og da – som ved husundersøgelserne i 1689 – var nødsaget til at kalde nogle bønder til hjælp ved sine forretninger, var det nærlig-

gende at overveje at udpege *faste* sognefogeder. Sådan synes udviklingen i hvert fald at være foregået i Skivehus amt. Amtet omfattede 36 sogne, 14-15 hovedgårde og en del ryttergods og andet strøgods, så det var en egn præget af privatejede godser. I 1688 blev amtets 4 herreder sammenlagt til én retskreds: Sallingland herred, og dens første tingbog omfattende årene 1688-92 findes bevaret. Her nævnes sognefogeder 3 gange. Første gang var i forbindelse med konstaterede overtrædelser af en ny jagtlov af 8. december 1688, idet amtmand Henrik Müller på tingdagen den 10. november 1690 lod læse en skrivelse, hvor han alvorligt indskærpede befolkningen at overholde jagtforordningen, såfremt de ville undgå tiltale. Ingen skulle længere kunne undskylde sig med uvidenhed, hed det. Skrivelsen sluttede med en omtale af opsynet med overtrædelserne, »*hvormed de herefter bestilte sognefogeder saavidt muligt skal have flittig indsende*«. ²⁷ Formuleringen røber, at det ikke var tiltænkt godsejerne at føre opsyn med jagtlovens overholdelse, og at sognefogedinstitutionen i Skivehus amt netop da var ved at blive opbygget. Dette bekræftes på tingdagen 6 uger senere, hvor herredsfogeden meddelte, at »*de sognefogeder, som er [an]satt, skal komme til Skive inden Julehelligdage at annamme deres instruks hos amtmanden eller hans fuldmægtig*«. ²⁸ Desværre er det ikke lykkedes at finde denne instruks, men vi må gå ud fra, at den har eksisteret. Det kan næppe betyde andet end, at amtmanden over Skivehus amt i slutningen af året 1690 havde udnævnt 36 bønder til sognefogeder i hvert sit sogn i amtet. Da amtmanden året efter lod oplæse en tilkendegivelse på herredsstinget om, at nu skulle staldøksne tælles ved inkquisition, som sognefogederne med 4 mænd skulle udføre, må det tolkes således, at nu var sognefogedinstitutionen veletableret. ²⁹

Det spørgsmål, der nu presser sig på er, om det blot har været et lune hos amtmand Henrik Müller på Skivehus at oprette sognefogedembeder i 1690, eller om det også er sket andre steder i landet i forbindelse med, at enevælden opbyggede et politivæsen. Det har ikke været overkommeligt at gennemse andre bevarede tingbøger og amtsarkiver fra disse år for at besvare spørgsmålet, så her skal derfor blot nævnes nogle enkelte andre kildesteder fra perioden, der kunne tale for denne antagelse. Dernæst skal omtales sognefogeders tilstedeværelse og virksomhed i andre egne i 1700-tallet, som jo meget vel kunne være udpegne før århundredets begyndelse.

Det første kildested er fra Sjælland. I slutningen af 1680'erne gjorde enevælden et forsøg på oprettelse af et landeværn, men det blev ophævet den 13. juli 1689. I den anledning udsendte centraladministrationen et reskript til amtmændene i Sjælland ang. »*de bøs-ser og andre skydegeværer, som bønderne for nogen tid siden til landeværn var leveret*«. Disse våben ønskede man atter inddraget, og de skulle »*ved sognefogederne leveres i sognekirkens vaabenhus eller andet af amtmandens bekvemmere fundet sted, og kun til fornødent brug dem tilstilles*«. ³⁰ Da der her er tale om hele Sjællands bondebefolkning, må vi antage, at der også indgår sognefogeder fra områder uden for krongodset.

Fra Koldinghus amt foreligger der i arkivet for 1. jyske rytterregiments gods (det Brockdorfske regiment), det vestjyske distrikt et koncept til en instruks for sognefogeder i en pakke med forskellige arkivalier fra perioden 1687-1721. Konceptet er anbragt i et læg med titlen: 1687-1704, korrespondance, u.å. Et lignende koncept til instruks for sognefogederne under oberst Uttervig's regiment findes ligeledes i pakken, men også uden datering. ³¹ Johannes Lind anser, at udka-

stene er blevet til i årene 1696-1701, og han er tilbøjelig til at se dem i sammenhæng med en ny amtmands tiltrædelse i 1699.³² I vor sammenhæng er det imidlertid nærliggende at tolke udfærdigelsen af koncepterne på netop det tidspunkt som et initiativ i tilknytning til arbejdet med udformningen af det landsdækkende politi.

Sognefogedernes arbejdsopgaver

En af de første opgaver, som de nyudnævnte sognefogeder i Skivehus amt fik overdraget af amtmanden, var som

nævnt ovenfor at foretage den årlige tælling af opstaldede stude på de herregårde, der havde privilegie på at opstalde stude til eksport. Det efterfølgende forår skulle disse stude afgå mod toldstederne som eksportkvæg, og centraladministrationen førte nøje kontrol med opstaldede stude og eksporten af dem. Rollen som indberetter af statistiske oplysninger blev altså pålagt sognefogederne. Et lignende bidrag til centraladministrationens statistik finder vi i 1738, da amtmændene blev anmodet om at foranstalte en undersøgelse af saltforbruget i landets amter.³³ I Lundenæs og Bøvling amter – der stort set svarer til det nuværen-

Vium Sogn

Lundenæs . . . *Christen Holm*
Vium Sogn . . . *Niels Jensen*
Christen Lundenæs Lundenæs
Peter Christensen
Eske Jensen
Morsen Jensen
Jens Jensen
Peter Christensen
Jens Christensen
Niels Christensen
N. Christen Holm, en gammel og svag, og kan intet udrette, mens
Eske Holm, rester.
Hermansgaard . . . *Niels Christensen*
Christen Holm
Eske Holm . . . *N. Christen Holm, en gammel og svag, og kan intet udrette, mens*
Eske Holm, rester.

Figur 3. Når amtmændene fandt det nødvendigt at gennemføre offentlige entreprenorarbejder blev sognefogederne inddraget til at organisere og lede arbejdsstyrken. Her ses et uddrag af den liste over sognets gårdmænd, som sognefogeden i Vium sogn i 1753 udarbejdede i forbindelse med et sådant arbejde. Om Christen Holm anføres at han »er gammel og svag og kan intet udrette«, mens Eske Holm »rester«, dvs. han mangler at yde sin arbejdsindsats (Kilde som note 35).

de Ringkøbing amt – forelå besvarelsen fra herredsfogeden i Hjerm og Ginding herreder den 30. april 1739. Herredsfogeden havde fået et skema af amtmanden, hvor der blev spurgt om hvor mange hollænderier,³⁴ der var i herredet, og hvor meget salt, de forbrugte. Endvidere om, hvor meget salt godsejerne og forpagtere brugte i deres husholdninger. Disse spørgsmål besvarede herredsfogeden ved selv at spørge de relativt få godsejere. Men herredsfogeden skulle desuden besvare, hvor meget salt landbefolkningen i hvert sogn omtrent forbrugte årligt, og ved besvarelse af dette spørgsmål tog han sognefogederne til hjælp. Det viser sig, at *alle* 24 sogne i de to herreder havde sognefogeder, som hver kom med velbegrundede skøn over saltforbruget i deres sogne.

Bønderne havde siden lenstiden haft pligt til, når lensmanden kaldte, at yde arbejde og kørsler ved større offentlige anlæg og deres vedligeholdelse, såkaldt pligtarbejde. Denne forpligtelse var pålagt bønderne helt frem til 1841. Hovedindsatsen lå på vedligeholdelse af det overordnede vejnet, men derudover var der pligt til at yde hjælp ved bl.a. stranding, sandflugt, brand, snekastning og fribefordring. Enevælden med dens merkantilistiske politik tillagde udbygningen af landets infrastruktur en stadig voksende betydning, og det indebar en forøgelse og intensivning af offentlige anlægsarbejder. Ved gennemførelsen af disse projekter trak staten på bøndernes arbejdspligt, og sognefogederne blev inddraget og brugt til at indkalde de pågældende bønder og holde opsyn og regnskab med deres arbejdsydelser.

Sognefogederne rolle ved digebyggeriet i Sønder Bork marsk 1751-53

Da vor opgave er at belyse sognefogedernes tilstedeværelse og funktioner i de privatejede godsområder, skal der i

det følgende omtales et digebygningsprojekt og et vejbygningsprojekt, der begge gennemførtes i sådanne områder. Statens, dvs. amtmandens, problem her var at undgå at træde de lokale godsejeres interesser for nær. Projekter af den pågældende art kunne vanskeligt undgå at berøre godsejerne, idet sådanne anlæg blev lagt på deres jorder og ofte gennemført af deres fæstebønder, som blev indkaldt til arbejdet af amtmandens sognefogeder. For at belyse dette møde mellem statslig og privat interesse skal der i det følgende redegøres ret detaljeret for den initierende fase af et digebygningsprojekt ved Ringkøbing fjord i 1753.³⁵

Sønder Bork sogn, der ligger ud til den sydlige del af Ringkøbing fjord, var i 1700-tallet meget plaget af sandflugt og stormflod. Sognet hørte i administrativ henseende under Nørre Horne herred og under amtmanden over Lundenæs og Bøvling amter, og områdets bønder var næsten alle fæstere under privatejede godser.

I sommeren 1751 sendte centraladministrationen et reskript til stedets amtmand Peter Albertin, der beordrede ham til at iværksætte foranstaltninger til at forekomme og dæmpe sandflugten i Sønder Bork marsk. I efteråret 1752 rejste amtmanden sandflugtssagen for lodsejerne/godsejerne i Sønder Bork, men da det var for sent på året til at foretage sig noget i marke, genoptog han sagen det følgende forår. I den nye henvendelse fremsatte han en række spørgsmål om det påtænkte dæmningsbyggeri. Albertin ønskede at vide, hvor lodsejerne mente, en dæmning burde bygges, og hvor mange folk, vogne, skovle og spader, der ville blive brug for. Endvidere spurgte han lodsejerne om, hvornår de foretrak, arbejdet blev gennemført: før eller efter bonden såede byg? Sluttelig anmodedes lodsejerne om selv at være til stede ved anlægsarbejdet og udpe-

ge, hvor dæmningen bedst skulle ligge. 1½ måned senere, den 23. maj 1753 svarede godsejer Andreas C. Teilmann fra godset Skrumsager på egne og øvrige lodsejeres vegne, at eftersom det med reskriptet af 21. juni 1751 var blevet overladt amtmanden at have inspektion med flyvesandet i Sønder Bork marsk, så anså man det for bedst, at amtmanden selv var til stede ved anlægsarbejdet, ligesom man overlod det til ham at bestemme hvor dæmningen skulle være, og at forestå arbejdet med beregning af forbrug af arbejdskraft og redskaber ved dens tilvejebringelse. Endvidere anså de det bedst for bonden, at arbejdet blev gennemført i ugen før pinse. Amtmand Peter Albertin modtog lodsejernes svar 25. maj og skrev tilbage til dem to dage senere, at det stod dem frit for at møde, og informerede dem om, at han havde udnævnt herredsfogeden i Øster og Nørre Horne herreder Johan Krag fra Hennegaard til at forestå digebygningssagen.

Vi bemærker her, at amtmanden blev bemyndiget af kongen til at trænge ind på de private godsejeres rådgivningsområder: (en slags ekspropriationsbeføjelse) der medførte, at der blev disponeret over deres faste ejendom og »slidt« på deres fæstebønder. Amtmanden gik imidlertid diplomatisk frem ved at invitere godsejerne til at deltage i detailudformningen og den konkrete tilrettelæggelse og gennemførelse af projektet. Denne invitation til samarbejde fra statens side kunne godsejerne vanskeligt tage ilde op. De holdt møde om sagen og blev enige om at svare amtmanden, at eftersom han havde fået bemyndigelse til projektet af kongen, ønskede de ikke at deltage. Hermed havde amtmanden fået grønt lys for det videre praktiske arbejde, som han overdrog til herredsfogden. Herredsfogden udformede skyndsomt en plan, beregnede jordarbejdets omfang, dagsværksydelse og mandskabsstyr-

ke samt fastsatte dagen for projektets påbegyndelse. Derpå udstedte herredsfogeden ordre til sognefogederne i de 4 sogne, der lå nærmest arbejdsstedet: Sønder Bork, Nørre Bork, Hemmet og Vium sogne. Ordren var skriftlig (sognefogederne kunne læse), og den giver et godt resumé af hele sagen:

»Saavel ifølge Deres kongl. Mai.ts allernaadigste befaling af dato 21. junii 1751, som og efter høyædle og velbaarne hr. etatzraad og amtmand von Albertins mig meddelte fuldmagt dateret 27.de may sidstleeden angaaende sandflugtens dæmpelse for Sønder Borch mærsk indeværende aar, hvortil tiiden er berammet og fastsat fredagen dend 8.de junii næstkommande, da Sønder og Nør Borch, Hemmeth og Vium sogners beboere saa mange, som holder heste og vogne, haver at møde hver mand med een forsvarlig spade for at opsætte diger til sandets dæmpelse bemelte 8.de junii, da de samtligen skal møde ved solens opgang og vedblive indtil aften. Og dersom een eller anden vorder forhindret selv at møde, bør de udi deres stæd at fremskicke og forskaaffe dygtige folk. Thi haver sognefogederne udi Sønder- og Nørreborch, Hemmet og Vium sogner uden allermindste ophold at lade tilsige og advahre alle fornævnte sogners beboere samme dag, tiid og stæd at indfinde sig, hver mand med en spade. Hvorved sognefogederne tillige indfinder sig med rigtig mandtal over sognets beboere, hvorudi maae ingen forsømmelse tages, med mindre dend eller de udebliuende vil vente sig multeret.

Hennegaard, d. 1. junii 1753. J. Krag»³⁶

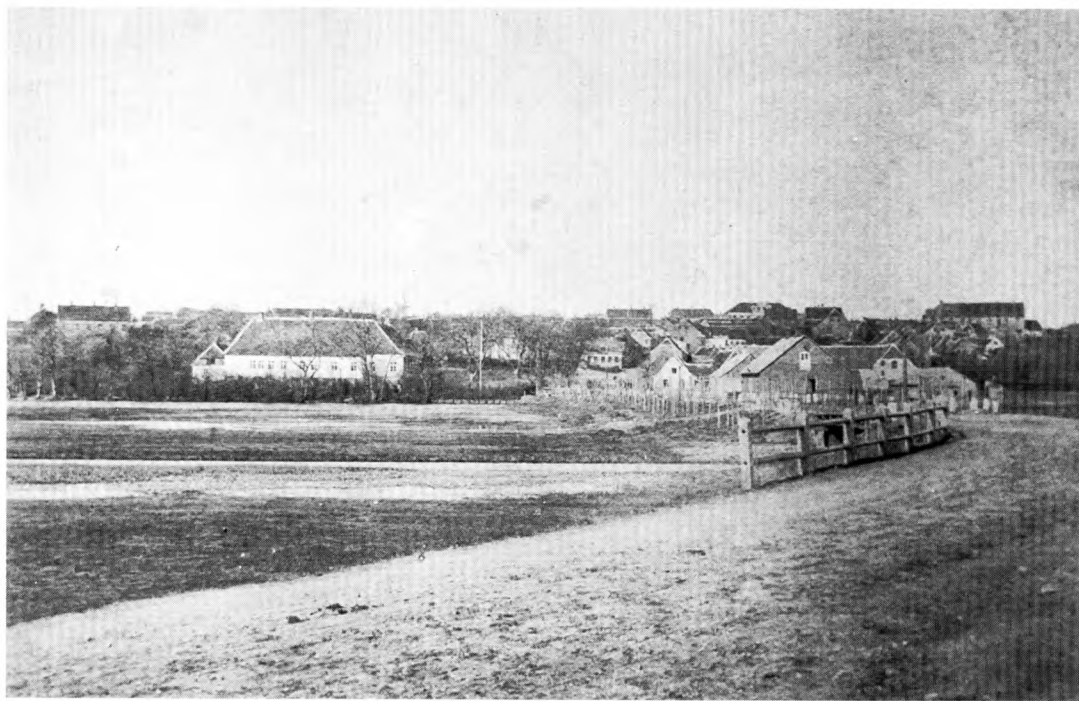
Vi præsenteres her for det statslige system med sin klare bureaukratiske opbygning: Kongen giver ordre til amtmanden, der med fuldmagt giver den videre til herredsfogeden, der får gennemført de konkrete planer ved ordre

til sognefogederne, der indkalder og leder arbejdsstyrken. Hele denne »statsmaskine« udfolder sig vel at mærke på de private godsejeres enemærker, og det har ikke været nogen rar pille for dem at sluge, at en fremmed fæstebonde, udpeget til sognefoged af amtmanden, kunne sætte deres egne fæstebønder i arbejde. De 4 sognefogeder har sikkert ved mobiliseringen af arbejdsstyrken benyttet sig af kirkestævnet søndag den 3. juni 1753 til at udpege folk til arbejdet. Sognefogederne levede hver især lister til herredsfogeden over de folk, de havde indkaldt. Det drejede sig groft sagt om én mand fra hver af sognenes hushold, idet der var ganske få hushold uden hest og vogn. Sognefogeden i Sønder Bork sogn indkaldte 47 mand, sognefogeden i Nørre Bork sogn 35 mand, fra Vium indkaldtes der 30 og fra Hemmet sogn 48 mand. Enkelte mødte ikke pga. syg-

dom, men det førte den respektive sognefoged nøje kontrol med, for udeblev nogen af forsømmelse, skulle han mulkttere den pågældende.

Sognefogedernes rolle ved vejbyggeriet ved Skive 1771-1775

Et lignende større offentligt anlægsarbejde, nemlig anlæggelsen af den direkte vej fra Skive bro og østpå til Dommerby mod Viborg, blev gennemført organisatorisk på tilsvarende måde, som dæmningsbyggeriet ved Ringkøbing fjord.³⁷ Skives byfoged Caspar Rothe foreslog i sommeren 1771 stiftamtmand Hvitfeldt i Viborg at omlægge Skive-Viborg-landevejen på strækningen fra Skive til Dommerby banke. Projektet blev godkendt på højere sted og sat i værk den 1. august 1771 med en skrivelse til herredsfogeden i Fjends herred. Udskrivningen af

Figur 4. På fotografiet, der formentlig er fra omk. 1900, har man et vue ind over Skive set fra øst. I forgrunden Viborgvejen, der under sit forløb ind mod byen passerer Karup å, og den gamle amtsmandsbo-lig Skivehus, der lyser markant op midt i billedet (Fotografi på Skive Museum).

arbejdsstyrken gik fra amtmanden/ herredsfogeden gennem herredets 11 sognefogeder. Som et eksempel på sognefogedernes kompetence og formuleringsevne skal her gengives en tilbage melding fra sognefogeden i Fly, hvor han orienterede stiftamtmanden om bøndernes uvilje ved vejarbejdet:

»Høy Edle og Velbaarne Herre Her Won Hvitfæld Stiftsbefalings Mand over Viborg Stift. Deres Høybaarenheds Ordre af 1ste Juni, haver ieg rigtig bekommet og efter Deres Befaling beordret Flye Sogne Mænd at møde ved Land Veyen i mellem Schive og Dommerbye, neml.: et Menneske af 4 Td. Hartkorn, som kunde blive ialt 36 Mand, men jeg har bekommet det svar at de vilde giærne Reperere ved Braarup og deres gamle veye, Men at tage dem for at gøre En nye Vey udi Kiær og Morads, det vilde de ikke, Hvorfore ieg nu her ved maa give deres Høyvelbaarenhed dette tilkiende. Jeg forbliver Høyædle og Velbaarne Herre Deres underdanigste ydmygs-te og ringe Tienere.

Flye d. 11. Junj 1772. Peder Peder sen, Sognefoged i Flye Sogn«

I denne sag vedblev bønderne med at være meget uvillige til at møde på vejarbejde, så den ret korte strækning blev først farbar efter 1775.

Sognefogederne og lokalsamfundet

Enevældens sognefoged var statstjener. Han var udpeget af amtmanden og skulle lyde hans ordre. Enevældens fundament var en loyal og velmeriteret embedsstand, organiseret som et hierarkisk korps, hvor sognefogeden indgik som korpsets yderste led.

Ved oprettelsen af sognefogedembederne i Skivehus amt i 1690 havde amtmanden en forestilling om, at sognefogederne kunne virke aktivt med at overvåge lovenes overholdelse og indberette brud herpå f.eks. på jagtloven.

Disse forventninger har nok været for urealistiske. Sognefogeden kom let i klemme mellem hensynet til det almene vel og trivselen i landsbysamfundet og sognet. Han var selv bonde og indgik i landsbyens nære arbejdsfællesskab og det sociale liv omkring årets højtider og livets gang, med dåb, bryllup og begravelser. Skulle han leve i fordragelighed med sine bymænd og sognefolk, var det sikkert vigtigt, at hans politiovervågningsopgaver blev dæmpet ned. Og det er antageligt det, der er sket. Omkring disse opgaver kommer hans indsats til at ligge mere som amtmandens sendebud end som hans angiver. Men det nye samfund, enevælden opbyggede, havde brug for mere og mere information, hvor kun en ringe del drejede sig om politiretlig spørgsmål. Her kunne sognefogedinstitutionen gøre god fyldest. Heller ikke ledelse og administration af pligtarbejdet var kontroversielt for sognefogeden. Ved det kunne sognefogeden jo stå som den, der bragte amtmandens eller herredsfogedens ordre videre, og som den, der sørgede for, at arbejdsfordelingen gik retfærdig til.

Sognefogedernes kvalifikationer og baggrund

Forordningen om sognefogeder af 11. november 1791 stillede klare krav til amtmændene om hvilke bønder, de skulle udnævnes: *»Dertil bør vælges en af de skikkeligste, redeligste og mest kyndige Mænd blandt sognets Almue«*. Desuden pålagde forordningens stk. 5 sognefolket at vise sognefogederne særlig respekt: *»Sognefogederne skal ansees som de mest agtede af Almuens Mænd, og i Samqvemme have det øverste Sæde«*.³⁸ Det ideal af en sognefoged, der her blev skitseret, var ikke nyt; lignende forestillinger havde enevælden sikkert også haft 100 år før.

Det har næppe været muligt at be-

stride sognefogedens embedsforretninger uden regne-, læse- og skrivefærdigheder. Af 5 sognefogeder fra Koldingegnen underskrev den ene sig i 1715 med 3 bogstaver, hvilket kunne tyde på, at han har haft svært ved at skrive.³⁹ Ellers er det fremgået flere steder tidligere i denne artikel, at sognefogederne var veluddannede mænd. Sognefoged Christen Hemmingsen (1611-58) i Sørbymagle, havde gået i skole i Slagelse i 7 år, drevet handel og været skriver på Kalundborg slot. Sognefoged Anders Poulsen (død 1705) i Vonsild blev holdt til skole i Vonsild og senere i Kolding og Haderslev. Sognefogederne, der blev inddraget i det store digebygningsarbejde ved Nørre Bork marsk, skulle udarbejde lister med navnene på sognefolkene samt føre fraværs- og præsenslister. Desuden skulle de mulkttere dem, der var udeblevne. Dette arbejde krævede ordenssans samt skrive- læse- og regnefærdighed. Og vi så, at da bønderne fra Fly strejkede ved det pålagte vejarbejde, indberettede deres sognefoged sagen til amtmanden i et velskrevet brev.

Ud fra et lokal- og personalhistorisk kendskab til befolkningen i Junget-Torum sogne, der udgjorde et pastorat i Nordsalling i Skivehus amt, er det muligt at sammenholde forholdene hos de derværende to sognefogeder, som fungerede i sidste halvdel af 1700-tallet, med forholdene hos de bønder, de virkede iblandt, og hvorfra de var udvalgte.⁴⁰

Christen Jensen i Skove (1728-?) var lægsmand og sognefoged i Junget sogn. Han var fæster under Jungetgaard af en gård på lidt over 4 tdr. htk. Hans far og farfar havde haft gården i fæste før ham, og hans søn overtog den og sognefogedembedet efter ham. Christen Jensen levede i beskedne kår, men han undgik restancer til godset. Trods en trængt økonomi havde han købt frihedspas (fra stavnsbåndet) til

en søn for 40 rdl., hvilket kun meget få gjorde, da det var en tyngende udgift. Ved skiftet efter hans hustru gav boet et underskud på 59 rdl., som enkemanden vedstod, han ville betale. Ellers lignede skiftet som helhed de fleste andre bondeskifter fra denne egn og tid.

Niels Andersen i Hinnerup (1718-84), var lægsmand og sognefoged i Torum sogn. Han var fæster af en gård på næsten 8 tdr. htk., som også hørte under Jungetgaard. Blandt hans naboer og nærmeste omgangskreds var der en del velstående bønder, der stod faddere ved hans barnedåb. Ved hans død vurderedes boet (uden hans og konens tøj) til 357 rdl. Men efter fradrag af udgifter og gæld var der blot 5½ mark til deling mellem arvingerne. Det var imidlertid sjældent, at bondeskifter på Jungetgaard og dets nabogodser på denne tid gav overskud. I dødsboet fandtes følgende signifikante genstande: sognefogedens køreheste var særligt fine, idet 3 blev vurderet højere end skifteforvalterens normalpris for »dygtige ploubæster«. Konens klæder blev vurderet til ca 45 rdl., hvilket var et relativt stort beløb. Af karakteriserende genstande i hendes klædekiste kan nævnes et kalmankes snøreliv med røde, flossede ærmer og 20 stykker sølvmaller samt sølvsnørebånd, en kattunskåbe med sølvhager, 5 huer: en ulden hue, en sort fløjelslue samt 3 huer af silke, et sort pandestykke og hvide tørklæder med kniplinger. Hun har uden tvivl været blandt de mest velklædte kvinder i sognet. Gården var uden restance af nævneværdig omfang. Deres skifter giver i det hele taget et indtryk af en før den tid veludstyret gård, både hvad redskaber, besætning og klædekisternes indhold angår set i forhold til Sallingegnen som helhed.⁴¹ Spor af Niels Andersens virke som sognefoged findes i Sallingland herreds tingbog, hvor byfogden i Nykøbing Mors i et brev til herredsfoge-

den efterlyste en karl, der skulle opholde sig i Torum sogn. Herredsfogeden ekspederede sagen videre til Niels Andersen, der returnerede brevet med følgende påskrift:

»I Torum sogn findes ingen karl af dette navn Jørgen Andersen, ikke heller kan jeg erindre, at der har nogen haft dette navn her i sognet i min tid.

Niels Andersen, Hinnerup i Torum sogn, den 4. maj 1776«⁴²

De to sognefogeder er hver især gode eksponenter for deres sogne: Junget sogn var præget af små gårde og magre jorder, medens nabosognet Torum havde noget af Sallings bedste jord, og sognets gårde var også større. Begge sognefogeder var stabile folk. Christen Jensen sad på den gård, hans forfædre havde haft i fæste de sidste 100 år, og Niels Andersens gård var kommet i god drift, siden han som ung havde fæstet den som misligholdt efter en frasat fæster. Begge sognefogeder havde styr på deres økonomi, de stod ikke i restance til godset, hvad over halvdel af de andre bønder i sognene gjorde. Trods en nøjsom økonomi købte Christen Jensen en søn fri for stavnsbåndet, hvilket tyder på en særlig omsorg og opmærksomhed for sønnen. Vel var Niels Andersen mere ved magt end Christen Jensen, men ingen af dem hævdede sig særligt i velstand over deres sognebønder. De mest velstående bønder i sognet var handelsbønder og prangere, som ikke gav sig af med »offentlige«⁴³ bestillinger.

Konklusion

Som led i en intensivning af den statslige virksomhed havde enevælden brug for sognefogeder, og det er her forsøgt at sandsynliggøre, at enevælden via amtmændene udpegede sognefogeder i slutningen af 1600-tallet i til-

knytning til etableringen af politiet. Sognefogedinstitutionen betød ikke en folkelig deltagelse i lokaladministrationen, udnævnelserne må snarere opfattes som led i en udvikling, hvor statens virksomhed og regulering rykker nærmere sognet. Sognefogederne var statstjenere omend på beskedne poster i det yderste led af den offentlige administration.

Den traditionelle sognefogedinstitution på krongodset blev under enevælden moderniseret til også at kunne tjene denne statsopbygnings særlige formål. I sogne domineret af privatejede godser begrænsedes sognefogedernes opgaver til at bistå amtmanden og herredsfogeden med løsningen af en række lokale opgaver, som de under voksende arbejdspress fik pålagt, hvorimod de *ikke* blev inddraget i opgaver, der traditionelt hørte under godsejerstyrets beføjelser. Med 1791-loven indledtes en begyndende afvikling af godsejerstyrets justitsvæsen, hvilket følgelig indebar en forøgelse af sognefogedernes arbejde.

Enevældens intention om at fremme en retsudvikling fra akkusatorisk til inkvisitorisk ret var sikkert langt mere ressourcekrævende, end dens »arkitekter«⁴⁴ havde drømt om. Det voksende omfang af love og forordninger forudsatte en udbygget organisation på lokalt niveau, der kunne overvåge overtrædelser, gennemføre forundersøgelser, indberette etc., hvis der skulle være konsekvens med reguleringerne, men en sådan effektiv organisation blev der foreløbig ikke råd til. Først så sent som i 1737 gennemførte regeringen oprettelsen af en offentlig anklagemyndighed i amterne, de såkaldte fiskaler, der skulle anmelde, hvad der forøvedes mod loven og forordningerne, men denne organisationen visnede bort i stilhed.⁴⁴ I dette perspektiv kan enevældens oprettelse af sognefogedembeder omkring 1690 have været et led i en større plan eller vision om god

orden og politi, som det senere viste sig, der ikke foreløbig var kræfter til at realisere. Det, man indtil da havde overkommet at opbygge, fik med tiden sin praktiske form at virke i. Her har sognefogederne så i det stille løst en række opgaver for amtmænd og herredsfoged, uden at deres aktivitet har sat sig påfaldende spor i kildematerialet. Først næsten hundrede år senere stod enevælden klar med åndelige og materielle ressourcer til at gennemføre en serie nye, dybgående reformer bl.a. også på lokalforvaltningens område, hvor forordningen af 25. marts 1791 om politivæsenet på landet og en række cirkulærer og forordninger i tilknytning hertil, lagde nye og fastere rammer for sognefogedernes virksomhed.

Noter:

1. Harald Hatt: »sognefogder« i Johan Hvidtfeldt (red.): *Håndbog for danske lokalhistorikere*, 1952-56, s. 447. Den her nævnte, såvelsom de i det følgende omtalte, forordninger, kan findes i J. H. Schou: *Forordninger*, 3. udg., 1822. De fleste er at finde i bind I, som indeholder kong Christian 5.'s forordninger fra 1670-1699 samt nogle før hans tid udkomne anordninger, og bind II, som indeholder kong Frederik 4.'s forordninger fra 1699 til 1730.
2. Harald Jørgensen: *Lokaladministrationen i Danmark*, 1985, s. 157-160.
3. Johannes Lind: Herskab, sognefoged og bonde. Sognefogeder og lægsmænd som magtens formidlere i landbosamfundet omkring 1700, *Bol og By* 1987:2, s. 7-27; Johannes Lind: Sognefogeder før 1750. Sognefogedernes stilling i Koldinghus amt, *Fortid og Nutid* 1988, s. 189-210 og Johannes Lind: Sognefogeder i lenstiden, beskrevet på grundlag af Koldinghus lens regnskaber 1610-61, *Bol og By* 1990:2, s. 92-135.
4. Jørgen Dieckmann Rasmussen: *Sognefoged i Stavnsholt Lars Nielsens dagbog (1771) 1789-94*, 1978.
5. Karen Marie Olsen (udg.): *Herlufsholm birks tingbog 1616-19, 1630-33, 1954-57*, Poul Rasmussen (udg.): *Skast herreds tingbøger 1636-1640, 1954*; Ole Karup Pedersen (udg.): *Sokkelund herreds tingbøger 1621-22, 1625-34, 1957* samt Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup (udg.): *Aasum herreds tingbog 1640-48*, 1956.
6. Ole Karup Pedersen (udg.): *Sokkelund herreds tingbøger*, 1630-32, s. 133, tingdag 21. april 1631, sag 244.
7. Ole Højrup (udg.): *Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646-1731*, bd. I: biografier, 1963 og bd. II: noter og registre, 1968.
8. Hans H. Worsøe (udg.): *Vonsild kirkebog 1659-1708*, 1982 og *Vonsild-Dalby tillysningsbog 1678-1683*, 1987.
9. I Rigsarkivets gård er rejst en statue af Peder Griffenfeldt, hvorpå der bl.a. står »Statsstyrets grundlægger.«
10. Ole Fenger: *Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret*, 1971.
11. B. Lenman og G. Parker: *The State, the Community and the Criminal Law in Early Modern Europe*, V. A. C. Gatrell m. fl. (red): *Crime and the law. The Social History of Crime in Western Europe since 1500*, London 1980.
12. Henrik Stevnsborg kalder de to procesformer for henholdsvis »samfundets« og »statens« strafferetspleje, se: Henrik Stevnsborg: »Samfundets« og »statens« strafferetspleje. Lovgivning og praksis i københavnske prostitutionssager i slutningen af det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede, *Historisk Tidsskrift* 82:1, 1982, s. 1-26.
13. Henning Koch: Politimyndighedens oprindelse (1681-1684), organisation og beføjelser, *Historisk tidsskrift* 82:1, 1982, s. 27-55, her omtales samlingen af forordninger s. 32, og politimesterens instruks er gengivet i sin helhed, s. 41-42.
14. Forordning af 29. april 1684.
15. Redegørelsen for politimyndighedens oprindelse beror især på Henning Koch: Politimyndighedens oprindelse (se note 13), Henning Stevnsborg: »Samfundets« og »statens« strafferetspleje, s. 5-23 (se note 12) og Inger Dübeck: *Købekoner og konkurrence*, kap. 8, 1978: »God politi«. Træk af politirettens historie. Citatet stammer fra: Chr. Klarup: *Forordningen om Politiets Administration af 22. Oktober 1701*, 1. del, 1777, s. 29.
16. Ret besat var der under enevælden en tredje region, nemlig grevskaber og baronier. Regioner med grevskaber blev oprettet, efter at enevælden i 1671 havde indstiftet greve- og friherreprivilegier. På de meget store godser, der her var tale om, fik lensbesidderne amtmændsbeføjelsen indenfor godsets område, så ifald man på disse store godser har betjent sig af medhjælpere, man har kaldt sognefogeder, har disse været udpeget af lensbesidderne og fungeret på deres særegne betin-

- gelsler. Disse særlige sognefogeder vil ikke blive nærmere behandlet her, men den interesse henvises til Lotte Dombernowsky: *Lensbesidderen som amtmand*, 1983.
17. Landsarkivet for Nørrejylland (herefter LAV). Sallinglands herreds arkiv. Justitsprotokol 1688-92. Tingbogen er i dårlig forfatning og ofte vanskelig at læse, bl.a. pagineringen, så kilden angives kun ved oplysning om tingdag.
  18. LAV. Sallinglands herreds arkiv. Justitsprotokol 1688-92, den 15. maj 1692.
  19. LAV. Sallinglands herreds arkiv. Justitsprotokol 1688-92, den 9. marts 1691.
  20. LAV. Sallinglands herreds arkiv. Justitsprotokol 1688-92, den 11. marts 1689.
  21. LAV. Sallinglands herreds arkiv. Justitsprotokol 1688-92, den 28. september 1691.
  22. Forordning af 6. december 1743 angående idømte bøders inddrivelse, pkt. 23. Denne forordning bekræftede sigt- og sagefaldsretten.
  23. Reskript af 15. juli 1690 ang. inspektion over ny mål og vægt.
  24. Jens Juel (1631-1700), baron, statsmand, var på dette tidspunkt i Statskollegiet og Kommercekollegiet og fra 1690 tillige medlem af de såkaldte kommissioner i rådstuen. Han var tilhænger af de merkantilistiske principper og ivrig for at fremme manufakturer. Han var bl.a. ejer af godset Bustrup i Salling, hvor den udsendte betjent Niels Alsing boede under inkvisitionen i Salling. Se *Dansk Biografisk Lexikon* bd. VIII, s. 572-580.
  25. Vedr. bondesagførere se: Johannes Møllgaard: Hvor bønder bliver medborgere, Knud Prange (red): *Det store i det små*, 1997, s. 70-95.
  26. Prangeri betyder handel med købstadsvarer – der især omfattede importerede varer – i landdistriktet. Denne handel unddrog sig omsætningsafgiften, hvilket nok kunne interessere konsumtionsforpagteren.
  27. LAV. Sallinglands herreds arkiv. Justitsprotokol 1688-92, den 10. november 1690.
  28. LAV. Sallinglands herreds arkiv. Justitsprotokol 1688-92, den 22. december 1690.
  29. LAV. Sallinglands herreds arkiv. Justitsprotokol 1688-92, den 11. januar 1692. Staldøksne var 4-5 årige stude, der den sidste vinter, inden de om foråret eksporteredes, blev opfodret særlig omhyggeligt på stald. Det var kun anerkendte staldgårde (godser), der måtte stalde stude, se: Johannes Møllgaard: Det »mørke« Jylland og »verdensmarkedet«, *Folk og Kultur* 1988, s. 61-99.
  30. Reskript af 3. februar 1690.
  31. LAV. Gryt 6.2, godsarkiver, ryttergods. Det første jyske rytterregiments gods, det vestjyske distrikt 1680-1716. 1687-1721 og uden år: Forskellige arkivalier sagligt ordnede. Læg: uden år, koncept til instruks for sognefogederne.
  32. Johannes Lind: Sognefogeder før 1750 (se note 3). Instrukserne gengives som bilag 1, 2 og 3 til artiklen.
  33. LAV. Lundenæs og Bøvling amter. B8-1064. Sager angående saltforbrug, 1739-43.
  34. Hollænderier betyder mejerier, dvs. hovedgårde, der havde lagt produktionen an på fremstilling af smør og ost.
  35. LAV. Lundenæs og Bøvling amter. B8-1057. Diverse vedrørende landvæsen, sandflugt, 1736-76.
  36. Se note 35.
  37. Se Jeppe Aakjær: Et stykke Vejhistorie eller oprør i Fjends Herred; i Jeppe Aakjær: *Af min Hjemstavns Saga*, 1919, s. 363-378.
  38. Forordning om sognefogeders beskikkelse, deres embedsforretninger og belønninger af 11. november 1791.
  39. LAV. GRyt 5.16, godsarkiver, ryttergods. Det andet jyske rytterregiments gods. Koldinghus rytterdistrikt 1680-1716. 1715, 1 læg: sognefogernes indberetninger om lejermål begæede i 1714 og 1715.
  40. Kirkebog Junget-Torum sogne, Nørre herred, Viborg amt 1689-1790, desuden især fæsteprotokoller, skifteprotokoller og Chr.V's matrikel 1688.
  41. LAV. Godsarkiver, Jungetgaard. Skifteprotokol 1768-1851. Skifte efter Christen Jensen i Skove hans hustru Anne Pedersdatter 8. oktober 1778, fol. 68a-69a samt skifterne efter Niels Andersen, 9. december 1784, fol. 104b-106b og hans hustru Karen Jensdatter 24. januar 1685, fol. 107a-107b. Kalmank er uldent eller halvulent stof med blank overflade. Hagen er den krog, der skal gribe ind i mallen eller bøjlen, de bruges i stedet for knapper.
  42. LAV. B43A, retsbetjentarkiver, Viborg amt, Sallingland herreds arkiv. Tingbog nr. 2, 1774-1778, 6. maj 1776, fol.26b.
  43. Johannes Møllgaard: Hvor bønder bliver medborgere, Knud Prange (udg.): *Det store i det små*, 1997, og Johannes Møllgaard: Bønder og handel i Salling 1680-1780, *Bol og By* 1997:2, s. 48-74.
  44. Lotte Dombernowsky: *Lensbesidderen som amtmand*, 1983, s. 124.